

Hoofdstuk 4 uit: Jos van der Lans (2008), *Het rode geluk. Een geschiedenis van de Algemene Woningbouwvereniging*. Amsterdam: Bart Lubberhuizen, pp. 96-126.

Het Transvaalplein in Amsterdam-Oost, op de omslagfoto te zien zoals het was in 1923, speelt een belangrijke rol in de geschiedenis van de Algemene Woningbouw Vereniging (AWV). Hier staan de eerste huizen van de vereniging. Maar hier speelde zich in de oorlog ook een drama af, toen alle Joodse bewoners werden weggevoerd. Het 'pleintje' wordt in dit boek uitvoerig beschreven, maar de geschiedenis van de AWV voert ons ook naar de Staatsliedenbuurt, de Kinkerbuurt, Nieuw-West en de Nieuwmarktbuurt. En natuurlijk naar het verzorgingshuis voor oudere sociaaldemocraten, het Willem Dreeshuis in de Watergraafsmeer, want in het bouwen voor bijzondere groepen heeft de AWV altijd een voortrekkersrol gespeeld.

Het rode geluk vertelt het verhaal van de Algemene Woningbouw Vereniging en de betekenis van de sociaaldemocratische idealen voor de Amsterdamse volkshuisvesting. Wie waren de bevrogen pioniers die in 1910 de awv oprichtten om betaalbare, goede huizen voor arbeiders te bouwen? En hoe zijn hun opvolgers omgesprongen met de ontwikkelingen in de stad en de banden met de rode familie? Aan de hand van gebeurtenissen en personen worden de wortels, obstakels en overwinningen beschreven van een woningcorporatie die onlosmakelijk verbonden is met de Amsterdamse geschiedenis.

4 Vermoorde emancipatie

Joseph Bonn, het rood-Joodse Transvaalplein en de oorlog

Echt populair is hij niet. Althans bij de jeugd in de buurt. Ze vinden Joseph Bonn streng. Voetballen ze op het pleintje, dan komt hij (als hij thuis is) naar buiten om ze weg te jagen. Het lijkt alsof hij elke gesneuvelde ruit uit zijn eigen zak moet betalen. Hij gedraagt zich als de burgemeester van het plein. Zo noemen ze hem ook vaak: de burgemeester van het Transvaalplein.

Joseph Bonn woont aan het Transvaalplein. Zijn medebewoners, die een grote voorliefde voor bijnamen hebben, noemen hem ook wel – zeker als hij zelf niet in de buurt is – Rooie Bonn, want hij is een gedreven lid van de ANDB en de SDAP en heeft ook nog eens rossig haar. Hij hoort tot de eerste bewoners van het AWV-complex rondom het Transvaalplein. Hij is ook een van de eerste leden van de Algemene Woningbouw Vereniging. Samen met zijn vrouw Jeanette de Vries en zijn kinderen Sem en Betty betreft hij begin mei 1913 de nog naar verf ruikende woning. Misschien omdat hij toch net iets ouder is dan de meeste andere bewoners (in 1913 was Joseph Bonn 34), misschien omdat hij al bestuurlijk ervaring heeft opgedaan bij de Bond, misschien omdat hij op het plein iets van zijn dromen over een fatsoenlijke wereld wil realiseren, maar Joseph Bonn bemoeit zich direct met de gang van zaken in het nieuwe complex. Hij wordt voorzitter van de feestcommissie die eind augustus van dat jaar – als het hele AWV-complex rond het pleintje gereed is – de openingsfestiviteiten organiseert. Bij die gelegenheid spreekt hij zijn dankbaarheid aan het bestuur uit en biedt AWV-voorzitter Evert Kupers een prachtige bos bloemen aan.

Sindsdien is hij de vanzelfsprekende voorzitter van de bewonerscommissie. Dat is hij gebleven. Onafgebroken. Veel van zijn medecommissieleden zijn na enige tijd gestopt en

vervangen, maar hij niet. Vrijwel elke maandagavond vergadert de commissie tussen zeven en acht uur in het huisje in de gemeenschappelijke tuin. Daar bespreken ze klachten van bewoners, nemen ze gebreken aan de woningen door, plannen ze hun jaarlijkse controle van de woningen en buigen zij zich over de vele activiteiten en feestelijkheden die de bewonerscommissie jaarlijks organiseert. B&W van het pleintje noemen ze de commissie in de buurt en Joseph Bonn, Rooie Bonn dus, is de organisatorische spil ervan. Streng en rechtvaardig. Bij de ouderen kan hij op gezag rekenen, de kinderen zijn een beetje bang van hem.

Joseph Bonn werkt als diamantslijper. Daardoor kent hij Henri Polak en Jan van Zutphen, de leiders van de ANDB, waarvan de laatste in 1913 ook op het Transvaalplein was komen wonen. Op het plein wonen vanaf de oplevering veel diamantbewerkers. Een aantal van hen was als ANDB'er en overtuigd sociaaldemocraat bij de oprichtingsvergadering van de AWV aanwezig. Joseph Bonn niet, maar hij sloot zich een jaar later bij de AWV aan. De diamantbewerkers vormden de voorhoede van de Nederlandse arbeidersbeweging. Ze geloofden heilig in een beter lot, in een betere toekomst voor hun kinderen. En daar leefden ze ook naar. Ze stuurden hun kinderen regelmatig naar de bibliotheek van de ANDB in de Burcht (van Berlage) in de Plantage Franselaan (tegenwoordig Henri Polaklaan), tegenover de ingang van Artis, toch snel zo'n vijftien minuten lopen.

En veel van hen, zoals Joseph Bonn, waren, hoewel ze dat niet in hun dagelijks leven uitdroegen, Joods.

Joods proletariaat

Toen de Duitsers in 1940 Nederland bezetten, telde ons land ongeveer 140.000 mensen, die volgens nationaalsocialistische maatstaven als Joods werden beschouwd; dat wil zeggen dat zij minstens drie Joodse grootouders hadden, die lid waren van een joodse gemeente of kerkgenootschap. Meer dan de helft, in totaal 80.000, woonde in Amsterdam. Zij vormden tien procent van de Amsterdamse bevolking. In geen enkele andere West-Europese stad was dat percentage zo hoog.

Zij woonden voor het overgrote deel in de oostflank van de stad, in een strook die vanaf de haven en het Centraal Station van Vlooienburg, Marken, Uilenburg, Valkenburg naar de nieuwe Transvaalbuurt leidde. Met de groei van de verenigingsbouw in de jaren twintig waren er ook Joodse arbeiders die de sprong over de Amstel hadden gewaagd en in de nieuwe verenigingscomplexen (onder meer van de AWV) in Zuid waren neergestreken, maar veel waren dat er niet. Oost was hun thuisbasis, in het westen of noorden van de stad trof je ze niet of nauwelijks aan.

Nederlandse Joden waren arm, zeker als je dat vergelijkt met andere landen. Lange tijd was Amsterdam in West-Europa de enige stad waar onder de Joden het proletariaat van arbeiders en straathandelaren de meerderheid vormde. Aan het einde van de negentiende eeuw, toen uit het tsaristische Rusland een stroom berooide Joden naar het westen vluchtte, kreeg ook Londen een groot Joods proletariaat, maar in de meeste grote West-Europese steden maakten Joden deel uit van de bovenlagen van de samenleving, van de middenstand, de gegoede burgerij en de zakenwereld.

In Amsterdam niet of nauwelijks. Dat heeft te maken met de economische terugval van Amsterdam na de Gouden Eeuw. Rond 1600 vestigden zich in Amsterdam Portugese (sefardische) Joden die naar de jonge republiek waren gekomen vanwege de handels- en geestelijke vrijheid. Zij droegen door hun kennis van de handel in belangrijke mate bij aan de economische ontwikkeling van de stad en de opkomst van de diamant- en tabakshandel. Zij effenden ook de paden voor de komst van een tweede groep, de askenasische Joden, voornamelijk afkomstig uit Duitsland en Polen, die aangetrokken door de economische

voorspoed rondom 1625 naar Amsterdam kwamen. Beide soorten Joodse immigranten mochten zich in de hoofdstad vestigen, onder de algemene voorwaarde dat ze bij de stedelijke magistraten niet om een financiële bijdrage mochten vragen. Voor Joden golden daarnaast nog andere beperkende maatregelen. Zij mochten bijvoorbeeld geen lid zijn van een bestaand ambachtsgilde.

Toen de Gouden Eeuw voorbij was en Amsterdam aan een vrije economische val begon, bleek de financiële basis van de Joodse immigranten smal. Zeker, er waren wel rijke Joden, zoals de tabakshandelaar/planter en bankier Benjamin Cohen, maar zij vormden een flinterdunne bovenlaag. Twee van de drie Pools-Duitse Joden leefden eind achttiende eeuw van ‘de bedeling’, dat wil zeggen de joods-kerkelijke liefdadigheid. Van de Portugese Joden bleek ruim de helft op de bedeling aangewezen.

In het begin van de negentiende eeuw werd door Lodewijk Napoleon een aantal restricties opgeheven. Daardoor kon een klein aantal Joden carrière maken in vrije intellectuele beroepen als arts, advocaat of journalist. Als gevolg daarvan maakten in de loop van de eeuw de eerste Joodse hoogleraren hun entree op de Amsterdamse universiteit. Deze nieuwe notabelen waren echter uitzonderingen op de regel die Joden in de stad tot een schrikbarende armoede veroordeelde.

De positie van de succesvolle Joden bracht binnen deze groep wel een grotere oriëntatie op de Nederlandse cultuur met zich mee. Zij begonnen het Jiddisch als een barbaars jargon te beschouwen, als een sta-in-de-weg voor maatschappelijk succes. Samen met de overheid stimuleerden zij initiatieven om onder meer Nederlandse taal te onderwijzen aan Joden en zo hun assimilatie te bevorderen. En met succes, in de tweede helft van de negentiende eeuw werd het Nederlands de algemene spreektaal van de Amsterdamse Joden, zij het dat dit Nederlands wel doorspekt was met Jiddische termen.

Van een echte aanpassing was echter geen sprake. In de Amsterdamse werkelijkheid bleven arme Joden op hun eigen kerkelijke liefdadigheid aangewezen, bezochten zij dezelfde synagoge en woonden zij in krappe, slechte woningen in nauwe straten in hun oude buurt, de Jodenhoek, rondom het Waterlooplein, waar zij hun eigen straathandel en markt hadden. Zij spraken met het verstrijken van de negentiende eeuw dan wel meer en meer Nederlands, maar de Amsterdamse Joden vormden een gemeenschap op zichzelf met een duidelijk herkenbaar eigen karakter, een eigen cultuur en een eigen straatleven.

‘Het Vak’

Die afzondering begon pas te veranderen toen de dynamiek van het moderne industriële kapitalisme Amsterdam had bereikt. Er ontstonden nieuwe mogelijkheden en levensperspectieven. Snel groeiende fabrieken hadden arbeiders nodig, kapitaal ging circuleren, de behoefte aan consumptie groeide. Er tekende zich een nieuwe wereld af die ook de Joodse gemeenschap in de Amsterdamse Jodenhoek raakte. Er begon daardoor langzaam hoop te gloren in de smalle straatjes op Vlooienburg, Marken, Uilenburg en Valkenburg, vol straathandel en sjacheraars, waar de lakens uit de ramen hingen en het geschreeuw niet van de lucht was.

De meest dynamische lieden roken succes. De sigarenmaker kon zich als hij slim was opwerken tot directeur van een sigarenfabriek, de diamantslijper werd juwelier of bouwde, zoals L.J. Asscher, uiteindelijk een fabriek, waar werk was voor vele honderden diamantbewerkers. Een kleine textielwinkel, zoals De Bijenkorf op de Nieuwendijk, kon uitgroeien tot een indrukwekkend concern van warenhuizen. Joden die handelden in tweedehands goederen werden antiquairs of kwamen in de kunsthandel terecht. Een heel kleine minderheid wist zo uiteindelijk te profiteren van de nieuwe economische mogelijkheden.

De grote meerderheid van de arbeiders meldde zich in de Amsterdamse haven en aan de poorten van de nieuwe fabrieken. Vanaf 1870 was het in Amsterdam vooral het diamantvak dat arme Joden perspectief gaf zich op te werken tot een beter betaalde, geschoolde industriearbeider. Het diamantvak werd in de Jodenbuurt als 'het Vak' aangeduid en rondom de oplevering van het eerste AWV-complex in de Transvaalbuurt vond ongeveer de helft van de Joodse beroepsbevolking emplooi in de diamantbewerking.

Drie jonge Joodse diamantbewerkers, Henri Polak, Adolf de Levita en Jos Loopuit, zorgden ervoor dat deze groep zich organiseerde en uitgroeide tot een factor van cruciale betekenis in de ontwikkeling van de Nederlandse arbeidersbeweging. Eerst bliezen zij de zieltogende Nederlandse Diamantbewerkers Vereniging nieuw leven in. Vervolgens wisten zij de Joodse diamantbewerkers ervan te overtuigen dat christelijke diamantarbeiders geen indringers in hun vak waren, maar kameraden met wie gezamenlijk strijd tegen de werkgevers moest worden gevoerd. Zo ontstond na een gezamenlijke staking tegen afknijplonen in 1894 de ANDB, waar vrijwel alle Joodse diamantbewerkers bij waren aangesloten. Henri Polak, die elf jaar later ook aan de wieg stond van het NVV, werd de eerste voorzitter en zou dat blijven tot mei 1940.

De invloed van de ANDB en de SDAP (de overgrote meerderheid van de Amsterdamse leden bestond uit Joodse diamantbewerkers) op het Joodse proletariaat in Amsterdam is enorm geweest. In de boezem van de ANDB ontstonden ook de plannen tot oprichting van de AWV, om maar iets te noemen. 'In feite namen,' zo concludeert Salvador Bloemgarten in zijn inleiding bij *Herinnering aan Joods Amsterdam*, 'de socialistische leiders het vormingswerk over van de religieuze leiders. Een nieuwe wereldse, onjoodse en onkerkelijke cultuur werd de arbeiders bijgebracht, die misschien tegelijkertijd een verarming en een verrijking inhield. De ANDB, en speciaal Henri Polak, zorgden niet alleen voor grotere materiële welvaart en betere arbeidsvoorwaarden, zij brachten de arbeiders bovendien nader tot wetenschap, kunst en cultuur. Multatuli, Emile Zola, Herman Gorter, Henriëtte Roland Holst, architect H.P. Berlage (bouwer van het bondsgebouw) en niet te vergeten bioloog Jac.P. Thijsse, werden de nieuwe idolen van het bewuste Amsterdams-Joodse proletariaat, dat vrijwel geheel vervreemde van zijn oude godsdienstige cultuur.'

Op het pleintje gebeurt altijd wat

Het ging niet meteen goed op het Transvaalplein. Het was vooral ook wennen. Joseph Bonn zag het als zijn taak als voorzitter van de bewonerscommissie de nieuwe bewoners, waarvan een flink aantal afkomstig uit de Jodenhoek hun oude gewoonten af te leren. Zeker, alle bewoners hadden met hun huurcontract een handtekening gezet onder het huurreglement, maar dat wilde niet zeggen dat iedereen zich daar meteen aan hield. Zo mocht er zonder schriftelijke toestemming niet iemand inwonen (artikel 4), was het verboden om in de woning een nering of bedrijvigheid uit te oefenen (artikel 4) of in de woningen, portalen of veranda's 'enigerlei hinderlijke arbeid te verrichten' (artikel 5), dan wel goed te drogen in de ramen, over de verandaleuning en buiten de veranda (artikel 5) of kleden te kloppen op of buiten de veranda dan wel in de portalen (artikel 5). Dat waren dus allemaal bezigheden die een flink aantal bewoners gewoon waren wel te doen. In de woningen die ze achter zich gelaten hadden, waren doorgaans geen ramen, dus moest het gewassen beddengoed wel ergens buiten gehangen worden. Ja, en dat leerde je niet zo maar af.

De bewonerscommissie moest derhalve vaak corrigerend optreden. Dat gebeurde op basis van eigen waarneming, omdat de woningen ook regelmatig door de commissieleden werden gecontroleerd (artikel 11), maar ook op basis van klachten van bewoners die zich stoorden aan het gedrag van hun medebewoners. Bijvoorbeeld als bewoners hun deel van het portaal niet schoonhielden, zoals artikel 7 nauwkeurig voorschreef.

Natuurlijk deden de commissieleden dat werk liever niet. Maar het moest en ze waren streng. Als ze bewoners aanspraken pasten die zich meestal ook wel aan, maar een aantal blijkt hardleers. In het jaarverslag van 1914 waarschuwt de bewonerscommissie hen nog één keer: ‘Een algemeene klacht dient hier te worden neergeschreven: eenige bewoners van het Transvaalplein en Smitstraat storen zich niet aan waarschuwingen en gaan steeds door met etensafval e.d. hunne omgeving te ontsieren. De bewonerscommissie hoopt in een volgend verslag niet meer te hoeven klagen.’

Extra zorg behoeftte ook de gemeenschappelijke tuin. Ook dat ging niet vanzelf goed, er werden te gemakkelijk zaken neergezet die ‘aan de zindelijkheid afbreuk doen’ (jaarverslag 1914). Het was erg wennen voor mensen om zich verantwoordelijk te voelen voor deze gemeenschappelijke tuin, veel bewoners begrepen niet waarom hun kinderen er niet zomaar in mochten rennen en er lekker mochten spelen. Dit mocht alleen onder toezicht had het bestuur gesteld, en aangezien de animo om er als toezichthouder te gaan zitten gering was, was de tuin veelal gesloten en voor kinderen tot verboden terrein verklaard.

Niet voor niets werden de leden van de bewonerscommissie wel de B&W van het pleintje genoemd, ze waren weliswaar gekozen door de bewoners, maar vertegenwoordigden de nieuwe woonmoraal van de vereniging, het nieuwe beschavingsideaal, het nieuwe fatsoen. Natuurlijk begrepen ze ook wel dat het voor sommige gezinnen een forse overgang was om vanuit de benauwenissen van de woningen in Uilenburg of Valkenburg de nieuwe ruime woningen te bewonen, maar sommige oude gewoonten moesten wel worden gestaakt. Het Transvaalplein stond voor een nieuw leven, een fatsoenlijk leven, een nieuw soort gemeenschap. Daarom rende Joseph Bonn ook naar buiten zodra hij een bal hoorde stuiten op het plein. Een gesneuvelde ruit kostte de gemeenschap geld, dat kostte de bewonerscommissie geld.

Dat geld besteedde zijn commissie liever aan ‘maatschappelijk werk’. Dat was een keur van activiteiten voor kinderen en volwassenen. In elk AWV-jaarverslag werd daar trouw verslag van gedaan. De commissie organiseerde voor de kleintjes poppenkast, zandspelen in de zandplaats, een uitstapje naar het Gooi en een sinterklaasfeest. Er was een jaarlijkse actie voor de kinderen, waarbij deze een plantje mee naar huis kregen om thuis te verzorgen.

Voor de volwassenen werden er concerten in de tuin georganiseerd, uiteraard van De Stem des Volks, maar ook van het fanfarekorps Kunst na Arbeid, muziekverenigingen (Tuinwijk) en zangverenigingen (Preciosa). In de winter organiseerde de commissie een concert van de kamermuziekclub van de ANDB in café Oost-Indië aan de Middenweg, en vaak werden die gezelschappen uitgenodigd omdat één van de bewoners er actief in was. Ook werden er regelmatig uitstapjes georganiseerd naar interessante plekken in de stad of in de omgeving, zoals de nieuwe elektriciteitscentrale en de Zuidergasfabriek.

Met het verstrijken van de interbellumjaren neemt het aantal activiteiten toe. Er komt bijvoorbeeld een vaste avond waarop er gedamd en gedomineerd wordt en er worden op het plein sportwedstrijden voor kinderen tussen negen en veertien jaar georganiseerd. Zo groeit er een levendige gemeenschap, met de daarbij horende bijnamen, geroddel, jongerengroepjes, kleine conflicten, maar vooral ook onderlinge solidariteit. Op het pleintje gebeurt er eigenlijk altijd wat. Er staan altijd wat mensen te praten, kinderen spelen er, zo staat het Transvaalplein ook in de buurt bekend. Als het rooie plein, met een rode burgemeester, de Rooie Bonn.

Als de AWV in 1935 25 jaar bestaat, schrijft één van de actieve bewoners van het plein, Hijman Vos, Transvaalplein 21 boven, een heuse revue, die opgevoerd wordt door de wat oudere jongeren van het plein. Zij laten de gelegenheid niet voorbijgaan om de draak te steken met de buurtbonzen. Uiteraard krijgt de strenge voorzitter Joseph Bonn wat snieren te verwerken, maar hilarisch wordt het als bewonerscommissielid Fie Frank door de jongeren op de korrel wordt genomen. Moeilijk is dat niet. Fie Frank is medewerkster van de Neo-

Malthusiaanse Bond (de voorloper van de NVSH) en in de buurt bekend om haar gewoonte om altijd maar weer ‘het seksuele vraagstuk’ aan de orde te stellen. Om die reden heeft zij in de buurt de bijnaam ‘Het seksuele vraagstuk’ meegekregen.

De revue eindigt met een lied over de AWV. Een lied waar de trots, misschien wel de overwinning, in wordt verwoord. De AWV is van ons, dat zijn wij, dat spreekt er uit:

*Die AWV bestaat thans 25 jaren,
Wat die vereniging niet heeft tot stand gebracht.
Ze schonk de arbeiders niet slechts een goede woning,
Maar ook meer levensvreugd en meer levenskracht.
Het is een lust te zien hoe al die mensen wonen,
Geloof je het niet, kom dan maar met ons mee.
Je leeft er werkelijk als koningin en koning
In al die woningen van de AWV.*

Een geloof in ruste

De Joden die toen de verenigingsbouw op gang kwam als eersten de paar vierkante kilometer rondom het Waterlooplein achter zich lieten waren niet de echte paupers. Zij waren niet de scharrelaars, de straatventers en losse, ongeschoolde arbeiders. Die bleven, deels omdat ze bij elkaar en in de buurt van de sjoel wilden blijven wonen, maar vooral omdat ze simpelweg te arm waren. De nieuwe woningen van de bouwverenigingen waren voor hen te prijzig.

De Joden die door de vaart van de nieuwe economie werden meegetrokken, lieten hun oude buurten achter zich. Het behoudend-burgerlijke deel van de Joodse arbeiders verhuisde naar de Pijp en naar de Blasiusbuurt. De georganiseerde, klassebewuste arbeiders vertrokken naar Oost en Zuid, vooral toen daar door woningbouwverenigingen als Handwerkers Vriendenkring, de AWV en Rochdale moderne arbeiderswoningen werden gebouwd.

Zij hadden zo gauw zij de kans hadden ervoor gekozen om zich aan te sluiten bij een woningbouwvereniging, wat in het geval van de AWV toch een flinke investering was. Maar ze aarzelden niet. Als georganiseerden, veelal bij de ANDB aangesloten, geloofden ze in deze nieuwe arbeidersorganisaties. Elke dag wonnen ze aan zelfvertrouwen en meer en meer geloofden ze dat ze hun levens echt in eigen hand konden nemen.

Vooruitgang was voor hen ook lossers komen van hun Joodse identiteit, want Joods zijn droeg in Amsterdam sinds mensenheugenis de geur van armoede met zich mee. Dat was niet een vorm van afzetten, van wegwerpen; nee, dat was het binnenzuigen van nieuwe lucht, van nieuwe denkbeelden. De Joden die wegtrokken uit hun vertrouwde buurten bleven lid van hun kerkgenootschappen, ze waren ook niet te betrappen op een onvertogen woord over hun geloof. Zo handelden ook de Joodse, socialistische voormannen, zoals de ANDB-leiders Henri Polak en Jan van Zutphen. Zij lieten hun geloof rusten.

Niet totaal overigens. Een paar gewoonten hielden ze in stand. Zo dekten de meeste bewoners van het Transvaalplein op vrijdagavond hun tafels met een wit tafelkleed en aten ze kippensoep, hielden vast aan de feestelijkheden rondom bar mitzwa en de plechtigheden bij begrafenissen. Maar in het dagelijkse leven waren ze ‘klok vrij’, dat wil zeggen los van welke religieuze verplichting dan ook. Ellie Perels, die in 1913 met haar ouders tot de eerste Transvaalplein-bewoners hoorde, kon zich jaren later niet herinneren ooit een bewoner van het Transvaalplein gekend te hebben die naar de sjoel ging.

De Joden rond het Transvaalplein stuurden hun kinderen vrijwel zonder uitzondering naar de openbare school, ondanks het feit dat er in de Kraaipanstraat, vlak in de buurt een Talmoed Toraschool was. Maar op zaterdag waren de klassen halfleeg, doordat de Joodse leerlingen vrij kregen vanwege de sabbat. Dat weer wel. Zoals alle Joden ook aangesloten waren bij Chewre, een Joodse begrafenisverzekering, waarvoor de contributie wekelijks werd

opgehaald. Maar dat was dan ook de enige Joodse organisatie waar men bij was aangesloten. Verder waren de volwassenen meestal lid van een vakvereniging en vaak ook van de SDAP. Vrijwel alle kinderen werden lid van de AJC en de Arbeiders Sportbond. Er werd ook in de buurt gevoetbald, en dan namen de jongens van het Transvaalplein het op tegen de katholieken van Het Oosten, die in de Smitstraat woonden. Dat deden ze niet als Joden, maar als socialisten.

Onzekere crisisjaren

Met de voorzichtige emancipatie traden er echter ook standsverschillen voor het voetlicht. In de Transvaalbuurt werd dit onderscheid zichtbaar toen de Gemeentelijke Woningdienst grote blokken goedkope gemeentewoningen bouwde voor Joodse bewoners van de sloppen van Uilenburg, waar een van de eerste gemeentelijke saneringsprojecten werd uitgevoerd. Tussen degenen die op eigen initiatief waren vertrokken en de gedwongen volgers boterde het niet onmiddellijk. Het nieuwe fatsoen werd geconfronteerd met de geurtjes, etensresten, straatgebruiken en rommel waar het zich nu juist van bevrijd waande. Rondom het Transvaalplein vond men, zo begin jaren twintig, dat de buurt er op achteruitging.

De nieuwe verenigingswoningen in de Transvaalbuurt, Selma Leijdesdorff heeft daar in haar proefschrift over het Joodse proletariaat van Amsterdam terecht op gewezen, waren dus niet louter die prachtige proeftuin van socialistische gemeenschapszin die er in de overlevering na de Tweede Wereldoorlog nogal eens van is gemaakt. Er heerste vaak ook onzekerheid, zeker in tijden van economische crisis en al helemaal toen er na de Beurskrach van 1929 een wereldwijde economische crisis uitbrak die de diamantindustrie diep raakte en vele gezinnen terugslingerde naar een grote mate van bestaansonzekerheid. In korte tijd groeide het leger werklozen in Amsterdam begin jaren dertig met vijftigduizend arbeiders. Dagelijks trokken er toen bewoners van het Transvaalplein de deur achter zich dicht om op weg te gaan naar het kantoortje waar zij moesten ‘stempelen’ om in aanmerking te komen voor een minimale ‘steun’. Een wandeling die vaak twee keer per dag ondernomen moest worden.

De strijd om het dagelijkse bestaan baarde de Joodse arbeiders in de nieuwe buurten in de crisisjaren meer zorgen dan de internationale ontwikkelingen en de opkomst van Hitler in Duitsland. Dat was ver weg. Zoals de meeste Nederlanders waanden ze zich veilig in het isolement van het gezapige Nederland, dat zich altijd neutraal hield ten opzichte van de grote wereldpolitiek. Het antisemitisme in Oost-Europa, en de opkomst van Hitler in Duitsland leek hen niet echt te beroeren. De vluchtelingen uit Oost-Europa en na 1933 uit Duitsland en Oostenrijk vonden niet echt een warm onthaal bij hun Joodse broeders en zusters in Amsterdam. Er werd hulp geboden, dat zeker. Maar echt luisteren naar de verhalen, dat gebeurde – een enkele uitzondering daargelaten – niet. Daarvoor waren de Nederlandse Joden misschien ook wel te veel Joodse Nederlanders geworden en daarmee hadden ze dus ook gemeen dat ze niet echt stil stonden bij wat er zou kunnen gebeuren. En misschien was dat ook wel onvoorstelbaar.

De begrafenis van de NSB

Niet dat de toestand in de wereld de Joden op het Transvaalplein koud liet, integendeel. Maar ze zagen de veranderingen als een politiek gevaar, niet als een persoonlijke bedreiging. De verachting van de NSB was op ‘het pleintje’ enorm. Bewoners die op de Middenweg een verkoper tegen het lijf liepen van het NSB-blad *Volk en Vaderland* deelden hem mede dat ze helaas net wc-papier gekocht hadden, maar dat ze anders zeker een exemplaar van hem

hadden gekocht. Daar werd dan later, als de volwassenen in de lauwe zomeravonden op het pleintje de politieke ontwikkelingen met elkaar doornamen, hard om gelachen.

Want rood was het pleintje, rood bleef het pleintje, ook toen de sociaaldemocratische gloed in de jaren dertig wat verbleekte en de *malheur* van de economische crisis tot in de huizen aan het plein voelbaar werd. In al die jaren bleef de AJC zich hier op zondag verzamelen, waarna de jongeren de Ringvaart overstaken naar de Watergraafsmeer en de wijde natuur in trokken. Op 1 mei verzamelden de AJC'ers zich in de ochtend op het plein voor de dans rond de meiboom. Aan een paal in het midden van het plein, de meiboom, werden linten bevestigd. Iedere deelnemer aan deze dans hield één lint vast en danste in cirkels rond de meiboom. Hierdoor wikkelden de linten zich rond de boom en werd de cirkel steeds kleiner. Uiteindelijk eindigde de dans wanneer alle deelnemers dicht op elkaar rond de meiboom stonden. Dat was een vrolijk spektakel en het plein stond op de 'Dag van de Arbeid' steevast vol met toeschouwers.

Het bleef zo'n eerste mei de hele dag druk op het pleintje. 's Middags volgde een toespraak, waarvoor nogal eens de erker van Elie Smalhout, nummer 12 boven, werd gebruikt. Dan gingen de ramen op en sprak wethouder De Miranda, de zionist, of de SDAP-intellectueel Sam de Wolff of het uiterst actieve SDAP-gemeenteraadslid Alida van Blitz-Bonn, die met haar gezin op nummer 4 woonde, de rode goegemeente toe.

Elie Smalhout was de kunstenaar van het plein. Hij was begonnen als diamantslijper, maar toen hij in 1920 zijn baan kwijtraakte had hij als dertigjarige het roer omgegooid en voor zijn talenten gekozen. Hij ging werken op het architectenbureau Gratama en Versteeg, dat ook voor de AWV veel werk verrichtte. Dat deed hij meer dan verdienen en op voorspraak van de architecten kreeg hij vervolgens een studiebeurs van de stichting Plaats voor Begaafden, waardoor hij zich kon inschrijven bij de Rijksacademie voor Beeldende Kunsten in Amsterdam. Met dat diploma belandde hij als leraar vaktekenen eerst bij de Ambachtsschool in Alkmaar en twee jaar later bij de A.B. Davidsschool in Amsterdam. De SDAP ontdekte in Smalhout al snel een ideale ontwerper voor partijpropaganda. Hij ontwierp brochures, affiches, schilderijen op schuttingen en straten, praalwagens en tableaux vivants. Daarnaast maakte hij tekeningen voor diverse dag- en weekbladen en spotprenten en propagandatekeningen voor vakbondsbladen.

Soms werd daarvoor het hele plein ingeschakeld, zoals bij de gemeenteraadsverkiezingen in 1938. Toen werd wethouder De Miranda door de Libarale Volkspartij op de schutting van het Paleis voor Volksvlijt heftig geattaqueerd. De Miranda riep Smalhout bij zich met het verzoek om op maandagochtend acht uur 's ochtends het antwoord op dezelfde schutting te verzorgen. Hij overhandigde Smalhout een tekst met zo'n negenhonderd letters, waar ook nog eens fraaie tekeningen bij moesten. Het hele weekend werden er in de gemeenschappelijke tuin van het Transvaalplein door partijgenoten afgestane lakens aan elkaar genaaid. Onder leiding van Smalhout werd er de hele nacht doorgewerkt door de vele SDAP'ers van het pleintje. Twee dagen en drie nachten duurde het karwei, maar op maandagochtend kon de stad kennismaken van De Miranda's imponerende antwoord op de aantijgingen van de liberalen.

Beroemd was ook de begrafenis van de NSB een jaar eerder na de uitslag van de landelijke verkiezingen, waar de nationaalsocialisten tegen een forse nederlaag waren aangelopen. De partij viel terug van bijna acht procent in 1935 tot 4,2 procent in 1937. Tot groot genoegen van de Transvaalpleiners die daar wel een feestelijk tintje aan wilden geven. De volgende dag werd de NSB pontificaal vanaf het Transvaalplein ten grave gedragen. De NSB-lijkkist met daarop het bekende zweepje van Mussert werd met passende vrolijkheid vanuit de woning van de familie Van Blitz-Bonn door de hele Transvaalbuurt gedragen.

Joseph Bonn, Elie Smalhout, Alida van Blitz-Bonn, Hijman Vos – het waren bekende pleinbewoners, maar ze waren vooral bekend vanwege hun overtuiging, hun politieke

wereldbeschouwing. Dat ze, zoals veel van hun medebewoners, Joods waren leek er eind jaren dertig niet toe te doen. Dat bleek een fatale misvatting.

Oprukkende angst

Max Bleekrode woonde met zijn ouders, broertjes en zusjes op nr. 12-huis, onder het gezin Smalhout. Hij was nog maar 17 jaar toen hij op 14 juli 1942 van het plein werd weggevoerd. Hij was de eerste. Vele pleinbewoners zouden hem volgen. Annie Nussbaum, die als enige van het vijfkoppige gezin dat op nummer 2 boven woonde, de oorlog zou overleven, is dat beeld nooit meer kwijtgeraakt. ‘Zijn moeder heeft hem dag gezegd, nageroepen zolang ze hem kon zien, tot hij de straat uit was. Waarom hebben ze hem in godsnaam laten gaan?’

De oorlog bedekte het Transvaalplein onder een steeds beklemmender deken van angst. Misschien was er de eerste dagen, weken, maanden nog vooral ongeloof geweest, maar al snel drong de angstaanjagende werkelijkheid zich steeds nadrukkelijker op. Op 4 november 1940 werd officieel bekendgemaakt dat alle Joden uit vertegenwoordigende functies en organen moesten worden ontslagen. Het college van B&W van Amsterdam nam het besluit voor kennisgeving aan en voerde het zonder veel omhaal van woorden uit. Niet alleen de ambtenaren, ook de Joodse leden van de Amsterdamse gemeenteraad werden uit hun functie gezet. Die brief viel ook op de deurmat van Transvaalplein 4 boven, waar SDAP-gemeenteraadslid Alida van Blitz-Bonn woonde. Het hele plein was ervan beduusd. Ze had vanaf 1923 deel uitgemaakt van de SDAP-fractie en de eerste keer dat ze gekozen werd hadden de leden van haar afdeling haar 's avonds om elf uur nog op het plein een serenade van socialistische liederen gebracht. Alida was hun eerste volksvertegenwoordiger en een goede.

Al eerder hadden de Duitsers iedereen verplicht om een persoonsbewijs bij zich te dragen, een identiteitsbewijs met naam, adres, foto en vingerafdruk. Maar op het persoonsbewijs voor Joden kwam ook nog een grote zwarte J te staan. Dat voelde al onheilspellend, maar eind 1940 begon de haat steeds tastbaarder te worden. Joden mochten niet meer op de tram of in de trein, Joden mochten geen telefoon hebben, Joden moesten hun fiets inleveren, aan de ingangen van parken, plantsoenen, cafés en theaters werden bordjes opgehangen met de woorden ‘Voor joden verboden’, Joden mochten niet meedoen aan sportwedstrijden en niet in zwembaden komen.

Begin 1941 verordonneerden de Duitsers dat iedereen met één of meer Joodse grootouders zich (tegen betaling van één gulden) moest laten registeren. Een verplichting waar velen met angst en beven gehoor aan gaven. Dat alles werd begeleid door een niet aflatende stroom antisemitische propaganda in de vorm van boekjes, pamfletten, aanplakbiljetten, redevoeringen en radioprogramma's. Regelmatig marcheerden NSB'ers en WA'ers – inmiddels zingend en provocerend – door de Transvaalbuurt, wat nogal eens uitliep op een hardhandige confrontatie met getergde bewoners.

Natuurlijk gloorde er even hoop op het Transvaalplein toen op 25 en 26 februari 1941 een grote staking uitbrak in Amsterdam, georganiseerd door de illegale CPN uit woede tegen de Jodenpogroms en straatterror tegen Joden. Ruim vierhonderd jonge mannen waren opgepakt en via Schoorl afgevoerd naar Buchenwald en later naar het vernietigingskamp Mauthausen. Deze razzia in de oude Jodenbuurt waarbij beestachtig was huisgehouden, Joden werden geslagen en geschopt en als vee bijeen waren gedreven op het Waterlooplein, was de druppel die de emmer deed overlopen. De ontzetting was groot en trok als een woedende siddering door Amsterdam. Een week later ging de halve stad plat, toonden vele duizenden Amsterdammers moed en gaven de angstige Joden een sprankje hoop. De bewoners van het Transvaalplein voelden zich weer even socialist, even Nederlander. Ze stonden niet helemaal alleen.

Maar dat was maar even. De dag na de staking waren ze weer louter Jood en keerde de angst weer terug. Altijd die angst, en heel soms de opluchting. Zoals in de avond van 10 juni 1941, toen Arnold Reicher, die op nummer 10 woonde, weer terugkeerde op het plein. Hij was die dag samen met enige honderden andere Joodse jongens opgepakt tijdens een van de eerste grote razzia's. Iedereen wist waar dat toe kan leiden: Mauthausen, het kamp ver weg, waar de angstigste geruchten de ronde over deden. Maar Arnold keerde die avond terug, hij was afgekeurd. Het pleintje stond direct vol met mensen, waar de bloemen zo snel vandaan kwamen is nooit duidelijk geworden, maar het huis op nummer tien stond er vol mee.

De razzia van 20 juni 1943

Vanaf 1942 wordt de angst werkelijkheid. De vernedering wordt compleet als Joden met ingang van mei verplicht worden om een Jodenster te dragen. En daarna opent zich de hel. De deportaties beginnen, de razzia's worden steeds stelselmatiger uitgevoerd. De Transvaalbuurt is uitgeroepen tot concentratiebuurt, *Judenviertel II*, wat betekent dat alle vrijkomende woningen door de autoriteiten aan Joden, die bijvoorbeeld uit gegoede buurten of zelfs buiten Amsterdam uit hun woning zijn gezet, worden toegewezen. De geplande vernietigingsoperatie kan daardoor logistiek effectiever verlopen. Eerst bijeenbrengen in een concentratiebuurt, dan transport naar Westerbork, vervolgens door naar een concentratiekamp – Auschwitz, Sobibor, Bergen Belsen. Soms worden mensen opgehaald tijdens razzia's, soms worden ze opgeroepen. Maar langzaam maar zeker verdwijnen de bewoners van het Transvaalplein.

Max Bleekrode van nummer 12 was de eerste die op 14 juli 1942 het plein achter zich liet. Vele Joden in de stad en op het plein hebben hun spullen dan al gepakt. Joseph Bonn (inmiddels 63 jaar) en zijn drie jaar jongere vrouw gaan op 16 september 1942 op transport naar Westerbork. Twee dagen later moesten ze naar Auschwitz. Volgens de boeken zijn ze daar op 21 september 1942 overleden.

Van 14 juli 1942, het begin van de deportaties, tot eind 1942 worden er 23 bewoners van het plein gedeporteerd. Hun huizen worden gevorderd en vervolgens toegewezen aan andere Joodse gezinnen, die daar gespannen afwachten wanneer ook voor hen het moment aanbreekt. Het is overigens niet alleen lijdzaamheid die de sfeer op het plein kenmerkt. Er is ook verzet. Van de groep jongeren die voor de oorlog een hecht vriendenclubje vormde, nemen een paar mensen deel aan illegale activiteiten, zoals de verspreiding van *Het Parool*. Op nummer 12, in het huis van de Smalhouts, de kunstenaar Elie is vlak voor de oorlog overleden en zijn vrouw was niet-Joods, zit een echtpaar ondergedoken, waarvan niemand behalve de burens weet heeft. Er wordt gerommeld met valse persoonsbewijzen, en een enkeling neemt de benen. Maar het zijn er maar een paar. Het overgrote deel wacht angstig en verdoofd de gebeurtenissen af.

Op 20 juni 1943 houdt het Transvaalplein, zoals het door Berlage gemaakt is, door de AWV gedroomd is en door de bewoners, onder leiding van hun burgemeester Joseph Bonn tot leven gewekt is, definitief op te bestaan. Dat hun verhaal nog leeft, nog herinnerd wordt, is voor een groot deel te danken aan het indrukwekkende boek van Ab Caransa, *Verzamelen op het Transvaalplein*, waarin de verhalen zijn opgetekend van de pleinbewoners. Dit hoofdstuk steunt voor een belangrijk deel op zijn boekwerk. Caransa beschrijft die fatale zondag 20 juni 1943 als volgt:

‘Die 20ste juni werd de Joodse bevolking door middel van een door de straten rijdende luidsprekerwagens aangezegd dat ze met de toegestane hoeveelheid bagage voor hun deur gereed moesten staan tot ze werden opgehaald (...) In de Transvaalbuurt heerste die dag een onwezenlijke rust. Een enkele patrouillerende auto met Duitse politie reed door de straten. Verder was alles rustig. Spookachtig werd het toen om acht uur de avondklok voor Joden

inging, alle nog in Oost wonende Joden gingen hun huizen in om hun noodlot af te wachten. Sommige alleenstaanden gingen met anderen mee. Weliswaar was het verboden 's avonds na acht uur op een ander adres dan het eigen adres te verblijven, maar men voelde dat een dergelijke overtreding niets meer uitmaakte. Vanavond zouden ze allemaal vertrekken. Er heerste onder de Joden een grote saamhorigheid die dag, maar ook een grote gelatenheid. Men beseftte dat het de laatste uren waren die men in zijn of haar eigen omgeving zou doorbrengen.'

Het Morgenrood bleek Auschwitz

Caransa laat een ooggetuige aan het woord die deze avond met haar vader en moeder achterbleef omdat ze in het bezit waren van een *Sperr*, een stempel in het persoonsbewijs van Joden, waarop stond dat de "*Inhaber dieses Ausweises ist bis auf Weiteres vom Arbeitseinsatz freigestellt*". Dat bewijs werd aan mensen verstrekt die, bijvoorbeeld in de diamantindustrie, nodig waren om de voor de Duitsers relevante bedrijven draaiende te houden. Het verkrijgen daarvan voelde vaak als verraad. Het is ongetwijfeld om die reden dat Caransa, veertig jaar later, zijn ooggetuige niet bij naam noemt:

's Avonds tegen negen uur werd iedere jood in de Transvaalbuurt naar beneden en naar buiten gecommandeerd. Ook wij stonden te wachten met onze rugzakken naast ons en ons persoonsbewijs in de hand. Een correct optredende SS-officier pakte met zijn gehandschoende hand onze persoonsbewijzen en bekeek ze: "*Gehen Sie ruhig ins Bett. Sie brauchen nicht mit zu kommen.*" We waren te verdoofd om naar boven te gaan. We moeten minstens een kwartier achter de deur in het portaal hebben gestaan. We waren niet blij, maar razend, misschien uit een gevoel van solidariteit en lotsverbondenheid, een verbondenheid die we ongewild aan het verzaken waren. Met name ik was kwaad. Ik nam het mijn vader kwalijk dat we een *Sperr* hadden. We hoorden bij die anderen, bij die stoet. Mijn vader was verstandiger. Hij maakte me duidelijk dat het voor ons alle drie en met name voor mijn moeder, beter was wanneer we niet met een razzia maar met een 'gewoon' transport weg zouden gaan. Later, toen we naar boven gingen, zagen we de straat leeglopen. Ik zie dat beeld nog steeds voor me. Niemand verzette zich, het hoorde zo. Ook de burens verzetten zich niet. Men haalde ze niet naar binnen, men liet ze gaan. Sommige slachtoffers keerden zich nog eens om en wuifden naar hun burens of vrienden.

De volgende dag woonden er in mijn straat nog vier Joden; een gemengd gehuwde buurman en wij. Alle anderen waren weg. Voorgoed uit Amsterdam vertrokken. Toen we die 21ste juni de straat omgingen werden we door iedereen nagestaard. Van de ene op de andere dag waren we overgebleven exemplaren van een niet meer voorkomende soort geworden.'

Op 21 september 1943 waren ook de laatste joden van het Transvaalplein verdwenen. In totaal zijn in een jaar – volgens de statistieken die Ab Caransa heeft verzameld – 163 mensen vanaf het Transvaalplein gedeporteerd en omgekomen. Daarvan zijn er tijdens de beruchte razzia van 20 juni 1943 31 opgepakt en afgevoerd. De volgende vertrekt er vanuit Amsterdam een transport naar Westerbork met ruim 5500 joodse bewoners, de meesten afkomstig uit de Transvaalbuurt. Die dag is het stil op het plein, zoals het stil is in de hele Transvaalbuurt en de oude Jodenhoek.

Vrijwel niemand heeft de vernietigingskampen overleefd. De familie Van Blitz-Bonn had het geluk om samen met ruim tweehonderd Joodse gevangenen vanuit het kamp Bergen Belsen uitgewisseld te worden voor een groot aantal Duitse vrouwen die zich ten tijde van het uitbreken van de oorlog in Tel Aviv bevond en kon zodoende aan de dood ontsnappen.

Maar vrijwel alle andere Joodse AWV'ers die in de jaren dertig een trotse gemeenschap vormden rondom het rode pleintje hebben het niet overleefd. Zoals zovelen. Van de tachtigduizend Joden die op 10 mei 1940 in Amsterdam woonden, waren er vijf jaar later nog maar enige duizenden over. Nog een keer Ab Caransa:

‘Het Joodse proletariaat in zijn algemeenheid probeerde zo sterk in de wereld waarin men leefde te integreren dat geen breukvlakken te zien meer zouden zijn. “Er is maar een land, onze aarde. Er is maar een volk, de mensheid”. Deze spreuk hing bij vele oude socialisten, zowel joden als niet joden, thuis. Het Transvaalplein was symbolisch voor dit hartstochtelijk streven naar integratie. Het plein symboliseert ook de drie stadia die het Nederlandse Joodse proletariaat heeft doorgemaakt. *Emancipatie*: het verlaten van de oude Jodenbuurt en het zich vestigen in een nieuwe buurt met moderne arbeiderswoningen. *Sociale assimilatie*: Zij gingen op in de hun omringende arbeidersbevolking, namen hun gewoonten aan en probeerden een integrerend deel van de arbeidersbevolking uit te maken. *Verbijstering*: Toen bleek dat de integratie in oorlogstijd niets voorstelde; het was zonder meer mogelijk hen van hun omgeving af te zonderen. Een omgeving die op een enkele uitzondering na, na de februaristaking zonder meer toeliet dat zij eerst gediscrimineerd en spoedig gedeporteerd werden. Voor de meeste Joodse arbeiders bleek het Morgenrood waar zij altijd van hadden gezongen uit de schoorstenen van Auschwitz te komen.’

Machteloos toekijken

En de AWV? Wat deed de Algemene Woningbouw Vereniging? De AWV deed wat vrijwel alle Nederlandse instituties deden: ze verklaarden zich machteloos en probeerden er het beste van te maken. In het jaarverslag over 1940 werd wel diplomatiek gemord over het feit dat ingevolge de ‘joodse clause’ de bestuurder Ph. Diamant en de commissaris L. Vleeschhouwer (beiden vele tientallen jaren bij de AWV betrokken) uit hun functies zijn ontheven. ‘Het behoeft geen betoog dat het bestuur met leedwezen aan deze opdracht uitvoering heeft gegeven en het spreekt hierbij zijn hartelijke waardering uit voor de vele diensten die beide heren gedurende tal van jaren aan de zaak der volkshuisvesting hebben bewezen.’ Waarna er fijntjes werd opgemerkt dat er overigens ‘in de samenstelling van het bestuur en de raad geen wijziging’ is gekomen.

Het zijn dergelijke subtiele formuleringen, die de Duitse autoriteiten niet schoffeerden, maar voor de goede verstaander duidelijk maakten dat hier groot onrecht was begaan. Die houding zal de AWV de hele oorlog blijven kenmerken. Wie de handgeschreven notulen van de bestuursvergaderingen uit de oorlog er op naslaat zal er niet direct uit aflezen dat er buiten roofmoord op de vereniging werd gepleegd. Er lijkt niks aan de hand, alleen als je alles spelt kom je zo nu en dan wat zinsneden tegen waarin verbittering doorklinkt.

Dat zal de notulist zeker moeite gekost hebben, want vanaf 1942 voltrok zich rondom het AWV-kantoor aan de Smaragdstraat in de Diamantbuurt een vergelijkbaar drama als op het Transvaalplein. Ook hier woonden veel Joodse arbeiders die zich uit de oude jodenbuurten naar deze verenigingswoningen hadden geëmancipeerd. Elke week moesten de opzichters in 1943 melden dat er weer bewoners waren verdwenen of waren opgepakt. Of dat een woning ‘gepulsd’ was. Dan was de dag nadat een gezin op transport was gesteld de firma Puls langsgeweest om het huis te ontruimen. De sleutels gingen naar het gemeentelijke Bureau voor Inkwartiering, dat de woningen toewees. De AWV had daarbij het nakijken. Om elk risico tot misbruik uit te sluiten besloot het bestuur toen de deportaties schering en inslag werden het bewonersarchief en het ledenregister te verbergen.

Eén keer gooide secretaris-penningmeester Van der Galiën (en de enige bezoldigde bestuurder) de kont tegen de krib. Dat gebeurde toen zich op het AWV-kantoor in de Smaragdstraat een vrouw meldde met een brief van Kreisleiter Pott, een hoge NSDAP'er, waarin in het Duits stond dat de AWV haar de sleutels van een ontruimde woning in de Saffierstraat moest overhandigen. Daar kon geen sprake van zijn, meldde Van der Galiën beslist en hij liet haar zo onvriendelijk mogelijk de deur wijzen.

Een paar dagen later moest Van der Galiën zich melden in de Euterpestraat. De straat waar de Nederlandse afdeling van de *Sicherheitsdienst* was gevestigd, was in Amsterdam inmiddels een begrip. Nederlandse arrestanten werden hier op beestachtige wijze verhoord. 'Naar de Euterpestraat' voorspelde dan ook weinig goeds. Samen met kantoorbediende Jan de Jong betrad de secretaris-penningmeester met knikkende knieën het kantoor van de hoogste baas, Aus der Fünten, *Hauptsturmführer* (kapitein) bij de SS en belast met de dagelijkse leiding over de *Zentrallstelle für jüdische Auswanderung* (Centraal bureau voor Joodse emigratie). Beide AWV'ers hebben geen woord gezegd. Ze kregen te verstaan dat als ze ooit nog zoiets zouden flikken, ze zouden worden ingesloten. Na twee minuten stonden ze weer buiten. Het gevolg was wel dat zich met een vaste regelmaat mensen met Duitse aanbevelingsbrieven meldden, waar weinig tegen te beginnen viel. En het allerergste was dat deze mensen na de oorlog niet eens uit hun woning verwijderd konden worden en met succes een beroep deden op de huurbeschermingswet.

Jan de Jong, de jongste medewerker op het kantoor, maakte deze ergernissen al niet meer mee. In de lente van 1943 ontving de AWV het bevel dat de Vereniging naar rato van het aantal vaste medewerkers mensen moest leveren voor de *Arbeitseinsatz*. Wie kies je in zo'n geval? De AWV had bij het begin van de oorlog 27 mensen in dienst, hoofdzakelijk opzichters, timmermannen en schilders. Een derde van hen moest, zo eisten de Duitsers, ter beschikking van de *Arbeitseinsatz* worden gesteld. Uiteindelijk koos Van der Galiën voor de mensen die nog niet getrouwd waren of geen kinderen hadden, Jan de Jong, net 23, hoorde daartoe. Dat was een pijnlijke beslissing, die veel kwaad bloed zette. Het is goed afgelopen, de negen keerden – getekend door verschrikkingen van de oorlog – allemaal na de oorlog terug. Toch bleef de vraag of het ook niet wat minder coöperatief had gekund. Een vraag die nooit meer is besproken.

De vereniging was haar pioniers kwijt

Toen de oorlog voorbij was likte de AWV haar wonden. Materieel gesproken viel de schade alleszins mee. Het bezit was redelijk ongeschonden gebleven – in tegenstelling tot de gemeentewoningen, die op grote schaal leeggehaald en opgestookt waren in de Hongerwinter. Dat er in het rampjaar 1943 veel huur was misgelopen als gevolg van de ongekende hoeveelheid deportaties kon redelijk worden opgevangen door de reserves van de vereniging. Maar menselijk gesproken was het verdriet en de verbittering enorm. Die schade was onherstelbaar. De vereniging was haar pioniers kwijt, de mensen die de vereniging hadden opgebouwd met dubbeltjes en kwartjes. De mensen die de AWV hadden omarmd als een instrument om hun dromen te verwezenlijken. Die waren weg, vermoord, verwijderd uit de droom van het rode geluk. Dat was onwezenlijk. Dat was te erg voor woorden.

Het bestuur beperkt zich in haar eerste naoorlogse verslag, waarin zij verantwoording aflegt over de jaren 1941 tot 1945, tot het volgende. 'Het verlies treft de vereniging diep, temeer daar zich onder hen een groot aantal der oudste en meest trouwe leden bevond. In het bijzonder denken wij hierbij aan ons lid J.M. Bonn. Kort na de oprichting der vereniging trad hij in 1911 als lid toe, gedurende ruim dertig jaar was hij bewoner der vereniging. Tal van jaren heeft hij als voorzitter van de bewonerscommissie Transvaalbuurt het bestuur van zijn adviezen gediend. Voor de bewoners was hij een vraagbaak, voor de kinderen een vriend voor

wier belangen hij immer op de bres stond. Bonn zal bij het bestuur, bij de oude bewoners der Transvaalbuurt en in de kring der bewonerscommissies in herinnering blijven. Vele namen van trouwe en toegewijde leden, die aan het wreedaardige regime ten offer vielen, zouden nog zijn te noemen, het is in het bestek van dit verslag niet mogelijk. Met de herinnering aan onze vriend Bonn laten echter ook zij een onuitwisbare indruk na.'

Op 31 december 1945 telt de AWV 12.519 leden, maar het bestuur meldt daarbij meteen dat dit aantal niet klopt. 'Het totaal aantal leden dat als overleden moet worden afgevoerd is nog niet vast te stellen,' meldt het AWV-bestuur, om daar meteen aan toe te voegen 'dat het onderzoek hiernaar nog wel enige tijd zal vorderen'. Uiteindelijk duurt het tot 1962 voordat de AWV het precieze aantal durft vast te stellen. In dat jaar voert de AWV naast het 25-gulden-aandeel een jaarlijkse contributie in, waarvoor het adressenbestand helemaal opgeschoond moet worden. Tot dat moment was het feit dat je ooit een aandeel had betaald, voldoende om als lid ingeschreven te staan. Vanaf 1962 moet je daarnaast ook contributie betalen en dus moet je adres bekend zijn.

Voor die tijd had niemand zich aan deze trieste klus gewaagd. De lust ontbrak, zonder het precieze aantal was het al erg genoeg. Maar nu – ruim vijftien jaar later – werden de bevolkingsregisters geraadpleegd, adressen nagetrokken, nabestaanden gepolst, waardoor eindelijk het aantal kon worden vastgesteld. Van de ruim negenduizend leden die de AWV bij het ingaan van de oorlog telde, worden er 1195 afgevoerd. Dat zijn niet allemaal Joodse leden, een paar honderd van dit aantal zijn mensen die om nadere redenen niet meer te achterhalen zijn. Maar driekwart van deze 1195 is vermoedelijk wel Joods. En achter elk lid stond een gezin, een familie, een huishouden. Al die mensen overleefden de oorlog niet. Volgens voorzichtige schattigen waren dat tenminste drieduizend mensen.

3000!

3000!

Hitler heeft hier mensen vermoord

22 februari 2008. Ik rij op de fiets door de Smitstraat naar het Transvaalplein. Digitale camera in de aanslag, want ik wil het pleintje vastleggen zoals het nu is. Ik stop op de hoek van de straat en probeer me het pleintje van vroeger voor te stellen, zoals we het kennen van de foto's van voor de oorlog. Vlak, met grint en op nummer twaalf boven met de erker van Elie Smalhout, waar wethouder De Miranda de verzamelde SDAP'ers op 1 mei toesprak. Het pleintje met de rood-Joodse gemeenschap.

Het pleintje is veranderd, het is nu een aantrekkelijk ingerichte ruimte en tegelijkertijd speeltuin. Het pleintje, zo valt in een oogopslag waar te nemen, biedt opnieuw ruimte aan een soort eigen gemeenschap, maar dan van allochtone huize. Zoals AJC'ers als Frieda Heiman, Annie Nussbaum, Tilly Spier, Chel Polak, Loes Huysmans, Frieda Viskoop, Boortje Vigeveno, Nico Boeken, Cilly en Nancy Klatser, Mau Messias, Jacky Arons en Debbie Kolm hier vroeger rondhingen, zo hangt er nu een groepje Marokkaanse jongeren rond. Ze hebben midden op het pleintje een eigen plek, een zit-hangplek. Vanuit de Smitstraat rij je er meteen tegenaan. Ze zijn met zijn tien, leeftijd varieert van acht tot zestien jaar, allemaal jongens.

Ik maak een foto van het plein waar zij ook op staan.

'Hij maakt foto's,' klinkt het door de groep.

'Geen foto's,' zegt de oudste van het stel.

'Waarom niet?' vraag ik. 'Ik fotografeer het plein.'

'Geen foto's,' herhaalt hij nog een keer.

Ze kijken me allemaal aan. Er broeit vijandigheid. Ik ben niet erg welkom, zoveel is duidelijk.

‘Geen foto’s,’ klinkt het nu dreigend uit meerdere monden.

‘Oké, oké, ik *delete* de foto,’ zeg ik en begin omstandig op het bedieningspaneel van mijn camera te drukken.

Ze zijn tevreden, ik heb geluisterd. Als een van de jongens tegen de oudste oppert of ze de camera niet moeten controleren, zegt hij: ‘Nee, hij heeft respect getoond.’

Ik denk ineens aan het verhaal dat de katholieken in de Transvaalbuurt, van een paar blokken verder, zich voor de oorlog ook nooit op het plein vertoonden. Is dat zoiets als dit? Omdat ik me niet wil laten kennen, blijf ik nog even staan. ‘Is het een beetje leuk wonen hier,’ vraag ik aan een jochie van een jaar of tien dat dicht bij mij in de buurt staat.

‘Ja hoor, je kunt alleen niet goed voetballen op dit plein, het is helemaal volgebouwd.

‘Weet je wat hier in de oorlog gebeurd is’, vraag ik hem even later als hij wat toeschietelijker is.

‘Ja,’ zegt hij, ‘Hitler heeft hier mensen vermoord, en op de hoek daar hangt een ster en die helpt je eraan herinneren. Hitler was een slechte man.’

Even later wijst hij me op de hoek van het Transvaalplein het herdenkingsmonument dat gemaakt is door de kunstenaar Mieke Blits en in 1987 door burgemeester Van Thijn is onthuld als herinnering aan de slachtoffers van de Duitse razzia’s in de Transvaalbuurt. Het is een tweekleurige davidster. Sinds 1987 wordt hier tijdens dodenherdenking op 4 mei door de AWV een krans gelegd. Tegenwoordig als onderdeel van een stille mars door de Transvaalbuurt.

Een bontgekleurd gezelschap van zo’n kleine honderd buurtbewoners (waaronder heel veel allochtone kinderen) trekt dan langs het monument in de hal van basisschool De Kraal, waarvan na de oorlog 135 kinderen niet terugkeerden. De deelnemers leggen bloemen bij het monument in de kinderspeeltuin aan de Joubertstraat, waar het na de oorlog lange tijd doodstil bleef. Ze lopen langs het monument in de Kraaipanstraat bij de openbare lagere school (tegenwoordig een ROC) van de hoofdonderwijzer en verzetsstrijder Eli van Tijn, waar veel Joodse kinderen voordat ze werden gedeporteerd op school zaten en veel onderduikers een schuilplaats zochten. En ze houden halt bij het monument aan het Transvaalplein.

Daar staat de AWV elk jaar even stil bij hun eerste leden, hun mensen, hun joden. Daar hangt de Algemene plechtig een krans op. Ter nagedachtenis aan de duizenden die nooit meer terugkeerden, ter nagedachtenis aan Joseph Bonn, de eerste burgemeester van het Transvaalplein.